

ten; dit bleek naast de catalogi een waardevol hulpmiddel voor inzicht in de inhoud en opbouw van de bibliotheek alsmede in het gebruik dat de Martinisten van de aan hen toevertrouwde handschriften maakten. Ik wil hier slechts wijzen op de uitgave van werken van Augustinus, in 1528 bij Froben in Bazel op naam van Erasmus verschenen, maar waarachter het initiatief en veel arbeid van Martinus Lips uit het Leuvense klooster schuil ging.

Lourdaux en Haverals hebben met het eerste deel van hun studie een werkinstrument samengesteld. Dit is een indrukwekkende lijst van achterhaalde handschriften geworden, 190 in totaal, waarvan het oudste uit de tiende eeuw dateert. Thans zijn deze over geheel Europa verspreid; verreweg de meeste handschriften bevinden zich in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Al deze handschriften worden uitvoerig beschreven, naar uiterlijke kenmerken, maar vooral naar inhoud. Zeer nauwkeurig worden alle voorkomende teksten aangeduid, zo mogelijk met auteur en titel, het *incipit* en, bij niet uitgegeven en hagiografische teksten, ook het *explicit*. Indien aanwezig, volgt een verwijzing naar de meest kritische uitgave; sterke tekstverschillen worden gesignaleerd. Een ambitieuze opzet, die voorbeeldig is uitgevoerd. De samenstellers hebben hierbij uiterst doeltreffend gehandeld. Zij hebben scherp in het oog gehouden wat haalbaar was en wat beslist noodzakelijk was.

De handschriften zijn gerangschikt volgens hun huidige verblijfplaats. Deze methode heeft zijn voordelen bij verwijzingen in de nadere uitwerking van het verkregen materiaal. Er is nog geen register op herkomst, datum van verwerving en evenmin op de in de handschriften afgeschreven werken aan toegevoegd. Dit doet ons des te meer verlangen naar de twee volgende delen, die de geschiedenis van de bibliotheek en de evolutie van haar inhoud (II) en de bibliotheek als intellectueel werkterrein (III) zullen behandelen.

M. Carasso-Kok

J. Trapman, *De summa der godliker schrifturen (1523)* (Leiden: New Rhine Publishers, 1978, 168 blz., f45,-).

Sinds ruim een eeuw is de *Summa der godliker schrifturen* toegeschreven aan Henricus Bomelius ofwel Hendrik van Bommel. Die toeschrijving, alleen aangevochten door H.G. Kleyn, gebeurde door Karl Benrath op grond van een uitspraak van Van Bommel zelf toen deze tot Wezel in 1557 als predikant-leraar aan de tand werd gevoeld aangaande zijn overtuiging. Toen het avondmaal ter sprake kwam verklaarde Bomelius dat hij 'vur dertich iaren ungeverlich' daarover geschreven had in zijn 'bouxken, gënant die Summa der Duitscher Theologie', welk boekje te Wezel enkele jaren voor 1557 was nagedrukt. Een Summa met de door Bomelius genoemde titel is nooit teruggevonden, noch uit de periode tussen 1520 en 1530, noch uit de tijd van die herdruk. Benrath meende dat bedoeld was de *Summa der godliker schrifturen oft een duytsche theologie*, die al in het vonnis tegen de Leidse drukker Jan Seversz uit 1524 wordt genoemd. Van dat boekje kende hij een exemplaar in de Landesbibliothek te Stuttgart. Dit bevatte echter niet alleen de Summa maar ook *Dat Testament Jesu Christi* op naam van Oecolampadius, en bovendien *Dat ander deel van die Summa der godlijcker scriftueren*. De publikatie van Benrath in 1880 bezorgde de Amsterdamse hoogleraar J.J. van Toorenenbergen een verrassing: in zijn eigen boekerij had hij een Latijns boekje uit 1527 getiteld *Oeconomica Christiana*. Dit bleek nu duidelijk de bron van de Summa te zijn. Hij gaf allebei uit in 1882 als *Het oudste Nederlandsche verboden Boek*. De mening van Benrath en Van Toorenenbergen is in nagenoeg alle handboeken beland, zoals ook in het *NNBW* (I, 1911, 397, art. van H. Brugmans).

Met het bovenstaande opent het nieuwe boek dat een wat misleidend korte titel heeft. Alleen door het eerste lidwoord en door het jaartal verschilt hij van de oorspronkelijke. Daardoor doet hij een bronnenpublicatie of iets dergelijks verwachten. De vroegere gewoonte om met uitvoeriger titels of met een ondertitel de bedoeling te preciseren, had hier nuttig kunnen zijn. De schrijver wil immers een bijdrage geven aangaande de ontstaansgeschiedenis van het boek. Hij zou al iets verduidelijkt hebben door aan de titel toe te voegen 'en haar auteur'. Hij maakt aannemelijk dat de *Oeconomica* het oudste geschrift is, een soort christelijke huisregel die ingaat op vragen over de verhouding tussen geloof en leven, over de waarde van het kloosterleven en het leven als leek. De *Summa* geeft in het tweede stuk een andere volgorde en ook toevoegingen; over opvoeding, overheid, personeel en weduwen. In het hoofdstuk over de overheid blijkt Luthers *Von weltlicher Obrigkeit* uit 1523 geciteerd te worden. 'Dat ander deel' behandelt de verhouding tussen goddelijke en menselijke geboden, en parafraseert de bekende tien geboden.

De vraag naar Bomelius' auteurschap wordt uitvoerig besproken. Hij is immers ook bekend als schrijver van het *Bellum Traiectinum* en van een theologische verhandeling. Zijn twintigste-eeuwse onderzoeker meent, dat zijn verwijzing naar de *Summa* niet op het ons bekende boek kan slaan, omdat daar maar heel weinig over het avondmaal in staat en dat weinige zijn lutherse overheid zeker niet zou kunnen bevredigen. Bepaalde onderwerpen uit de *Oeconomica* deden indertijd H.G.Kleyn denken aan het verslag van het bekende dispuut te Groningen in 1523. Maar of die *Oeconomica* daar als geschrift toen al beschikbaar was?

De ontdekkers rondom 1880 maakten veel gerucht over invloeden vanuit de Moderne Devotie en vooral van Luther. F. Pijper - en trouwens ook J. Lindeboom die in dit verband niet wordt genoemd - dacht veel meer aan Erasmus. Dat laatste blijkt in dit nieuwe boek zonneklaar: veel is ontleend aan diens praktisch-bijbelse verhandelingen. Dat pleit ook voor een vroeg ontstaan van de *Oeconomica*, toen de tegenstelling tussen Erasmus en Luther nog niet zichtbaar was geworden. Bij de vertalingen, eerst dus als Nederlandse *Summa* en van daaruit in het Frans, waarop weer een Italiaanse en een Engelse zijn gebaseerd - al weet de schrijver aan te tonen dat de Engelse vertaling die in 1529 vermoedelijk te Antwerpen is gedrukt ook bekendheid met de Nederlandse versie verraadt —, blijken al toespitsingen en verduidelijkingen van een latere, meer controversiële situatie. Hoe hoog de officiële kerk de dreiging opnam, blijkt uit twee bestrijdingen. De Leuvense hoogleraar Latomus schreef in 1530 tegen de *Oeconomica*, de Italiaanse dominicaan Ambrosius Catharinus richtte zich in 1544 tegen de *Summario*. Een vergelijking met wat andere vroegreformatische geschriften uit de Nederlanden levert nogmaals een bewijs op voor de invloed van Erasmus en voor het onjuiste om deze nieuwgezinden als 'sacramentariërs' te bestempelen. De auteur kondigt hierover een publicatie aan.

Die kan men met vertrouwen tegemoet zien, want met dit boek, dat hem te Leiden tot proefschrift diende, heeft hij zeker zijn deskundigheid en precisie aangetoond. Er zijn ook nog wat onderwerpen blijven liggen, waarmee hij kan doorgaan. De late datering, die Wijnman voor sommige exemplaren van de *Summa* heeft geopperd, vraagt om een uitvoeriger antwoord dan in dit boek is gebeurd. Ook over 'Dat ander deel' zou men meer willen horen. En het blijft de vraag of Bomelius beslist niet de schrijver van de *Summa* geweest kan zijn. Hij heeft in 1557 toch een titel genoemd die er vrij sterk op lijkt en met zijn dertig jaar terug was hij niet ver uit de buurt van de eerste verspreidingsjaren. Als het Bomelius niet mag zijn, dan zijn dus twee volledige oplagen van een bijna gelijknamig boekje van hem *Summa der Duitsscher Theologie* compleet verdwenen. Zou het ook niet kunnen zijn dat hij in 1557, over grote afstand terugkijkend, zichzelf als reformatorischer en dichter bij Luther staand beschouwde dan hij in feite in 1523 deed?

Jarenlang is het onderzoek aangaande Hendrik van Bommel gemonopoliseerd door de predikant F.S. Knipscheer. Zijn artikelen, zoals die van 1941 tot 1954 waren te volgen in het *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* en blijkbaar door die redactie als serieus werk geaccepteerd, gingen steeds meer werken aan Bomelius toeschrijven. Nu komt terecht de nuchtere reactie. Maar het blijft de vraag of nu de slinger weer zo ver naar de andere kant moet doorslaan.

O.J. de Jong

G. Parker, *Spain and the Netherlands 1559-1659. Ten Studies* (Glasgow: Fontana-Collins, 1979, 288 blz., ISBN 000635405x).

This addition to Geoffrey Parker's impressive body of titles, a collection of ten of his essays, brilliant, vivid and thoroughly readable though most of them are, will inevitably meet, as has much of his previous work, with a somewhat mixed reception. Indeed, except for his first book, *The Army of Flanders* (1972) which deservedly received high praise from all sides as a solid piece of research, breaking much new ground and well-written into the bargain, his output has been greeted in a remarkable, even slightly, bewildering mixture of terms. This is particularly true of the *Dutch Revolt* (1977) which, on the one hand, was welcomed with glowing admiration, especially in Britain, as an outstanding and comprehensive study of the subject while on the other, it met, notably in the Netherlands, on the part of several important scholars with a barage of thoroughly dampening criticism. While it is by no means wholly inconceivable that part of this extraordinary discrepancy is attributable to the lack of expertise in the field of certain of the British reviewers, the major element in the explanation is surely the unevenness of Parker himself. He is, without question, a historian of exceptional abilities, erudite on a wide-ranging front and full of novel ideas and intuitions. Yet, at the same time, he is entirely capable of being careless, superficial and even, on occasion, downright slap-dash. Bursting with stimulating insights, he is also prone to dish up blunders which at times are seriously misleading. While some reviewers, as happens in such cases, tend to concentrate on the good and others on the bad qualities, the essential difficulty is to arrive at a fair and balanced judgment of the whole.

The most important batch among these studies is the group in which the author seeks to place the Dutch Revolt against Spain firmly and adequately in its European setting. The very best of the essays indeed is the first, 'Spain, her Enemies and the Revolt of the Netherlands, 1559-1648', originally published in the journal *Past and Present*. Parker's claim that Dutch historians have in the past failed to achieve a proper interpretative framework for the Revolt because of their habit of concentrating narrowly on what was happening in the Low Countries is perfectly justified. It is simply no use endeavouring to make sense of the various phases of the Revolt without first enquiring into the shifting pattern of Spanish priorities in international affairs. In the early stages of the Netherlands crisis, the most important of these external factors was the Spanish-Ottoman confrontation in the Mediterranean. Parker demonstrates that almost every significant occurrence in the Low Countries from the end of Charles V's reign until the late 1570s was profoundly influenced by the Spanish entanglement with the Turks. The first half of the essay is consistently excellent. Unfortunately, as is usual with Parker, as one proceeds to the later period, after 1609, the grip markedly loosens and frequency of error mounts. If one badly erroneous contention in the first version of the essay, concerning the effect of